

De Romeinse aristocratische houding tegenover (maritieme) handel in de late Republiek en vroege Keizertijd: tussen fictie en realiteit

1. Inleiding

In een maatschappij die door een sterk socio-economisch bepaald klassenbewustzijn wordt getekend en die tevens begrippen als eer, fatsoen en gedragscode hoog in het vaandel draagt, wordt doorgaans binnen het waardensysteem van de aristocratie van een dergelijke samenleving een vooraanstaand iemand geacht zijn rijkdom te halen uit het bezit en het cultiveren van eigen landgoederen en domeinen. Enkel door te leven van de opbrengst van zijn eigendommen kon een aristocraat, op welke sport van de maatschappelijke ladder hij ook stond, binnen zijn leefgemeenschap op een sociaal aanvaarde manier zijn leven leiden. Dit is het beeld dat we o.m. terugvinden bij de Franse en Engelse adel van de 18^{de} eeuw, en als we mogen voortgaan op wat de Romeinse literatuur ons vertelt, dan moeten we aannemen dat in het Imperium een gelijkaardige sociale code bestond. Het doel van deze paper is te onderzoeken in hoeverre dit beeld inderdaad overeenstemde (of kon overeenstemmen) met de werkelijke situatie: was de Romeinse elite in handelszaken betrokken en zo ja, hoe valt dit te rijmen met haar denigrerende houding in de bronnen?

2. Algemene opvattingen over handelsactiviteiten en de consequenties voor het economische leven

Zoals de Romeinse ideologie betreffende handel uit de literaire bronnen tot ons spreekt, oordeelt zij overwegend negatief over commerciële activiteiten, en dan nog in het bijzonder wanneer het de handel over zee betreft. De onzekere vaarroutes, de hoge financiële risico's en de voortdurende onstandvastigheid van hun bestaan en inkomsten zorgen er volgens de Romeinse visie voor dat wie zich inlaat met (maritieme) handel nooit zeker is of hij vandaag niet zijn financiële en morele ondergang tegemoet vaart. Zelfs wie in de nabijheid van een haven woont en regelmatig in contact komt met schippers heeft volgens Cicero heel wat te duchten¹:

“Est autem maritimis urbibus etiam quaedam corruptela ac mutatio morum; admiscetur enim novis sermonibus ac disciplinis, et inportantur non merces solum adventiciae sed etiam mores, ut nihil possit in patriis institutis manere integrum. iam qui incolunt eas urbes, non haerent in suis sedibus, sed volucris semper spe et cogitatione rapiuntur a domo longius, atque etiam cum manent corpore, animo tamen exulant et vagantur. nec vero ulla res magis labefactatam diu et Carthaginem et Corinthum pervertit aliquando, quam hic error ac dissipatio civium, quod mercandi cupiditate et navigandi et agrorum et armorum cultum reliquerant.”

¹ Cicero, De Re Publica, 2, 7. Cf. tevens Juvenalis, Satyrae, 14, 258-304 ; Plinius, Naturalis Historia, 2, 118.

“Nu kennen steden bij de zee ook een zekere verdorvenheid en veranderende waarden. Ze raken immers gewend aan nieuwe talen en gewoontes en er worden niet alleen koopwaren, maar ook gebruiken uit het buitenland ingevoerd, zodat geen van de traditionele instellingen zuiver kan blijven. En verder blijven de mensen die in die steden wonen, niet thuis, maar een snel wisselende hoop en opvatting brengen hen ver van huis. Ook wanneer ze met hun lichaam ter plaatse blijven, vertoeven hun gedachten elders en zwerven <voortdurend> rond. Niets heeft vroeger zo sterk bijgedragen tot de ondergang van Carthago en Corinthe, <steden> die al lang gevallen zijn, dan die dwaling² en verstrooiing van hun burgers, omdat ze door het verlangen handel te drijven en te gaan varen geen aandacht meer besteedden aan het bewerken van het land en het beoefenen van de krijgskunst.”

Het waardensysteem van aristocraten als Cicero, waarin grondbezit zonder meer het hoogste goed was dat een man die zichzelf respecteerde kon nastreven, keurde handelsactiviteiten, de bijhorende inspanningen en de voortdurende onzekerheid herhaaldelijk expliciet en in niet mis te verstane termen af. Er lijkt inderdaad een diepe kloof te liggen tussen de elitaire wereld van de maatschappelijke top en die van de handelaars, die althans in het openbaar niet overbrugd kan worden. Dit wordt mooi geïllustreerd door een passage bij Cicero, waarin hij Sulpicius Rufus vraagt T. Manlius, een handelaar, te helpen³:

“Gratissimum igitur mihi feceris, si huic commendationi meae tantum tribueris, quantum cui tribuisti plurimum, id est, si T. Manlium quam maxime, quibuscumque rebus honeste ac pro tua dignitate poteris, iuveris atque ornaveris, (...).”

“Je zal me dus een heel groot plezier doen, als je aan deze aanbeveling van mij de grootste waarde zou hechten, dit wil zeggen, als je Titus Manlius zo goed mogelijk helpt en bijstaat met alle middelen die je, overeenkomstig je eer en waardigheid, ter beschikking staan (...).”

Cicero schrikt er trouwens niet voor terug handelaars kortweg als bedriegers af te schilderen⁴:

“Sordidi etiam putandi, qui mercantur a mercatoribus, quod statim vendant; nihil enim proficiant, nisi admodum mentiantur; nec vero est quicquam turpius vanitate.”

“Ook wie van handelaars iets koopt om onmiddellijk terug te verkopen, moet men minachten. Zij maken immers geen winst, als ze niet vaak bedrog plegen, en niets is toch schandelijker dan leugenachtigheid.”

Een steeds terugkerend verwijt aan het adres van de handelaars is tevens dat zij alleen op winst uit zijn, en dat de middelen daartoe voor hen van geen belang zijn;

² Een poging om de dubbelzinnigheid in het Latijn te behouden. *Error* verwijst immers zowel naar ‘zwerven, ronddwalen’ als naar ‘zich vergissen, dwalen’.

³ Ad Familiares, 13, 22 (mijn onderlijning).

⁴ De Officiis, 1, 150.

meer nog, daarvoor zouden zij zelfs de veiligheid van hun schip en de passagiers zonder aarzelen in gevaar brengen⁵:

“Reliquum est, ut te hoc rogem et a te petam, ne temere naviges - solent nautae festinare quaestus sui causa - , cautus sis, mi Tiro -mare magnum et difficile tibi restat – (...).”

“Er rest me nog je met aandrang te vragen, niet op goed geluk uit te varen. Zeelui hebben de gewoonte zich te haasten om winst te maken. Wees voorzichtig, mijn beste Tiro, een wijde en lastige zee wacht je (...).”

Niet alleen handelaars (*negotiatores* en *mercatores*), maar ook reders (*navicularii*) vinden bij Cicero doorgaans geen genade. Het feit dat Verres, provinciegouverneur van Sicilië, voor zich een transportschip liet bouwen, was voor Cicero de aanleiding om hem te vragen of hij dan helemaal geen rekening hield met zijn reputatie, met de veroordeling van al wie hiervan op de hoogte zou komen⁶:

“Tu tibi hoc numquam turpe, numquam criminis, numquam invidiosum fore putasti, celeberrimo loco palam tibi aedificari onerariam navem in provincia quam tu cum imperio obtinebas? Quid eos loqui qui videbant, quid existimare eos qui audiebant arbitrare? inanem te navem esse illam in Italiam adducturum? naviculariam, cum Romam venisses, esse facturum?”

“Dacht je [=Verres] dan nooit dat dit voor jou een schande zou zijn, een reden voor verwijten en ergernis, dat je openlijk, op een zeer drukke plaats een transportschip liet bouwen in de provincie waarover jij het gezag voerde? Wat dacht je dat de mensen die het zagen, zouden zeggen? Wat dacht je dat zij die het hoorden, zouden denken? Soms dat je dat schip leeg naar Italië zou voeren? Of dat je een reder zou worden, toen je terug naar Rome was gekomen?”.

Kooplieden, handelaars en transporteurs zijn dus om verschillende redenen meer dan verdachte en te mijden figuren⁷. In een traag evoluerende, veelal immobiele maatschappij vormen zij een moeilijk te vatten element van instabiliteit. Door hun reizen breken zij bovendien het kennismonopolie van de elite open en vormen zo een moeilijk te controleren bevolkingsgroep.

Deze geringschattende toon die Cicero tijdens de laatste jaren van de Republiek aanslaat, verdwijnt hoegenaamd niet in de Keizertijd. Zo spreekt ook Tacitus vol verontwaardiging over een nazaat van de beroemde Gracchen die zich verplicht zag handel te drijven⁸:

“mox per Africam ac Siciliam mutando sordidas merces sustentabatur.”

“Na zekere tijd zorgde hij voor een inkomen door in Afrika en Sicilië in verachtelijke goederen te handelen.”

⁵ Cicero, Ad Familiares, 16, 9. Dezelfde idee wordt ook uitgedrukt bij Vegetius, 4, 39 en Plinius, Naturalis Historia, 2, 125.

⁶ In Verrem, 2, 5, 46.

⁷ Schleich, 1983, 88.

⁸ Annales, 4, 13. Zie ook Juvenalis, Saturae, 14, 204-205 ; Horatius, Epodes, 1, 1, 53-54.

De combinatie *sordida merces* die Tacitus hier gebruikt keert trouwens herhaaldelijk terug in de literatuur, en steeds in een context waar de nadruk wordt gelegd op de onbeduidendheid van de handelsondernemingen of de verdachte reputatie van de koopman⁹. Pavis d'Escurac schreef hierover niet zonder reden : “Le dédain professé à l'endroit du commerce et des commerçants n'est pas seulement un thème littéraire chez les auteurs latins, il reflète un fait de mentalité qui a profondément influé sur l'histoire économique de la Rome antique.”¹⁰

Deze eenzijdig negatieve houding tegenover handelsondernemingen zal als literaire topos blijven verderleven in de laatklassieke en christelijke literatuur. Bovendien zullen commerciële activiteiten dan niet alleen op sociale, maar ook nog eens op morele gronden worden afgewezen¹¹.

Tegenover de minderwaardige ondernemingen en het wisselvallige lot van de zeeman plaatst de aristocraat natuurlijk een alternatief: de meest ideale en ook respectabele manier om geld te beleggen en te verdienen blijft voor de (uiteraard voldoende kapitaalcrachtige) Romein een investering in gronden¹²:

“Omnium autem rerum, ex quibus aliquid acquiritur, nihil est agri cultura melius, nihil uberius, nihil dulcius, nihil homine libero dignius.”

“Van alle manieren om rijkdom te vergaren, is evenwel niets beter dan de landbouw, niets winstgevender, niets aangener, niets dat een vrij man beter past.”

Een eigenaar van een landgoed is als ideaal een economisch onafhankelijk individu, een autarkische grootgrondbezitter en een gentleman-rentenier, die zijn geciviliseerde levenswijze zelf kiest en organiseert, terwijl de handelaar duidelijk niet meer is dan de slaaf van zijn beroep¹³.

De afkeer die de Romeinse elite tegenover handel cultiveerde, had niet alleen een sociaal bepaalde achtergrond, maar werd tevens ingegeven door juridische factoren. Cruciaal hierbij is het zogenaamde *Plebiscitum Claudianum* of de *Lex Claudia* van 219 v. Chr., voorgesteld door Quintus Claudius, waarover Livius schrijft¹⁴:

“(...) nouam legem, quam Q. Claudius tribunus plebis aduersus senatum atque uno patrum adiuuante C. Flaminius tulerat, ne quis senator cuius senator pater fuisset maritimam nauem, quae plus quam trecentarum amphorarum esset, haberet. Id satis habitum ad fructus ex agris uectandos; quaestus omnis patribus indecorus uisus.”

“(...) een nieuwe wet, die de volkstribuun Quintus Claudius had voorgesteld tegen de zin van de senaat. Hij kreeg de steun van één senator, Gaius Flaminius. De wet schreef voor dat een senator of iemand wiens vader lid van de senaat was geweest, geen zeeschip mocht bezitten met een capaciteit

⁹ Cicero, *De Officiis*, 1, 151 ; Tacitus, *Annales*, 4, 62, 2 ; Quintilianus, *Institutio oratoria*, 1, 12, 17.

¹⁰ Pavis d'Escurac, 1977, 342.

¹¹ Voor de houding van de christelijke auteurs t.o.v. (de winsten in) het handelsbedrijf beperk ik mij tot een verwijzing naar de literatuur en passages geciteerd bij De Salvo, 1987b, 21-31 en ead., 2002, 309-310.

¹² Cicero, *De Officiis*, 1, 151.

¹³ Schleich, 1984, 38: “Handel ist ein Metier, Landwirtschaft eine Lebensform.”

¹⁴ *Ab Urbe Condita*, 21, 63, 3-4.

van meer dan 300 amforen [8 ton]. Dit moest voldoende zijn om de opbrengsten van hun landgoederen te vervoeren. Alle opbrengsten <uit handel> vond men ongepast voor senatoren.¹⁵

Over de precieze motivatie van de wet bestaat dan ook nog steeds discussie¹⁶: was het Plebiscitum een morele poging de waardigheid van de senaat te beschermen tegen 'oneervolle' handelsondernemingen? Probeerde Claudius de financiële middelen van de senatoren te reserveren voor investeringen in Italiaanse landgoederen, om te verhinderen dat zij hun traditionele agrarische bezigheden zouden opgeven voor de (meer lucratieve) maritieme handel?¹⁷ Of wilde hij de aristocratie de financiële voordelen van de handel over zee ontzeggen?

Recent nog merkte Tchernia op dat de capaciteit van de overgrote meerderheid van de handelsschepen in de 3^{de} eeuw kleiner moet zijn geweest dan 300 amforen die de wet vernoemt. Het was pas toen het graantransport vanuit Sicilië op gang kwam dat grotere schepen werden gebruikt. Volgens hem hangt de wet dan ook mogelijk samen met het verbod dat senatoren toen kregen op het aangaan van overheidscontracten: als ze immers slechts kleine schepen konden inzetten, kwamen zij niet in aanmerking voor de vervoerscontracten voor het Sicilische graan¹⁸.

In elk geval zijn de senatoren die een graantje willen meepikken van de winsten in de (groot)handel over zee sindsdien aangewezen op anderen om hun economische belangen in deze sector te behartigen.

Uit de tekst blijkt trouwens ook al onmiddellijk dat in de 3^{de} eeuw v. Chr. de senatoren zeker niet afkerig waren van de winsten die maritieme handel hen kon bezorgen. Zelfs de strengconservatieve Cato belegde, met als tussenpersoon zijn vrijgelatene Quintio, zijn geld in de zeehandel¹⁹:

“e)ke/leue toulj daneizome/nouj e)pi\ koinwni/# pollouj parakalei=n. genome/nwn de\ penth/konta kai\ ploi/wn tosou/twn, au)to)l)j ei)=xe mi/an meri/da dia\ Kouinti/wnoj a)peleuqe/rou, toi=j daneizome/noij sumpragmateuome/nou kai\ sumple/ontoj. h)=n ou)=n ou)/k ei)j a(/pan o (ki/ndunoj, a)ll' ei)j me/roj mikro\n e)pi\ ke/rdesi mega/loij.”

“Hij beval de talrijke personen die geld leenden een gemeenschap te vormen en toen er 50 waren en evenveel schepen, nam hij één deel voor zijn rekening, vertegenwoordigd door zijn vrijgelatene Quintio die de mensen die het geld leenden, bijstond en met hen meevoer. Zo liep niet zijn hele

¹⁵ Men gaat er, waarschijnlijk terecht, van uit dat de zin *“quaestus omnis patribus indecorus uisus.”* een anachronistische toevoeging is van Livius, die misschien de ware toedracht van de wet zelf al niet meer goed begreep.

¹⁶ D'Arms, 1981, 31-32 ; De Salvo, 1987b, 15 ; ead., 1992, 63: “Il plebiscito dunque, seppure appare come espressione tipica di una mentalità aristo-cratice tradizionalista, che vedeva ogni attività commerciale in deciso contrasto con la *dignitas* del senatore romano, nasconde in realtà ben più precise motivazioni di vario genere, ma prevalentemente d'ordine politico, su cui ancora si discute.”. Yavetz, 1962, 325-330 geeft een overzicht van de oudere voorgestelde hypotheses en hun vertegenwoordigers.

¹⁷ Onlangs nog verdedigd door El Beheiri, 2001, 63, volgens wie de wet de bedoeling had de politieke en financiële machtsbasis in Rome te versterken.

¹⁸ Deze theorie van Tchernia is voorlopig nog niet gepubliceerd. Mijn dank gaat uit naar dr. Verboren die me op de nieuwe ontwikkelingen attent maakte.

¹⁹ Plutarchus, Cato Maior, 21, 5-6. Vermoedelijk verdeelde Cato het te investeren geld over de 50 schepen, zodat wanneer één schip verging, de winsten gerealiseerd door de andere het verlies compenseerden. Zie ook de commentaar bij Pavis d'Escurac, 1977, 351; Gabba, 1980, 92-93; Rougé, 1980, 293; D'Arms, 1981, 40-44; De Salvo, 1987b, 17.

investering gevaar, maar slechts een klein deel, terwijl de winsten aanzienlijk waren.”

Voor Cato was deze manier van winst maken geen commerciële onderneming waar hij zelf actief in betrokken was, maar eerder het opstrijken van de opbrengsten die nu eenmaal door handel en via anderen waren bekomen. Het feit dat hij niet rechtstreeks in persoon deelhad aan de activiteit is cruciaal en zal in de komende eeuwen in het Romeinse rijk de regel voor aristocraten blijven.

Het is niet verwonderlijk dat de elite zal proberen om in de volgende eeuwen hun belangen in deze economische sector, die door de *Lex Claudia* werden aangevallen, veilig te stellen. Al mogen zij dan sinds de 3^{de} e.v.Chr. niet meer in persoon schepen van een zeker tonnage exploiteren, de wet verbiedt geenszins dat zij achter de schermen, via hun vrijgelatenen of *clientes*, in de handel over zee investeren en zo winst maken²⁰.

In al deze fragmenten zien we hoe de auteurs, zonder uitzondering zelf leden van de Romeinse upper-class, de handelsondernemingen en de personen in het handels- en transportwezen veroordelen. Een combinatie van sociale leefregels en het verbod zelf betrokken te zijn in het handelsbedrijf, creëerde voor de aristocratie een barrière die in het openbaar onmogelijk kon worden doorbroken zonder dat men zijn eer, zijn plaats in de samenleving op het spel zette.

Althans, dit is het beeld dat de bronnen ons graag voorhouden. Lange tijd hebben historici, vertrekkend van dergelijke passages, een beeld van het Romeinse economische leven geschetst, waarin de agrarische activiteiten een dominante plaats innamen en handel een meer perifere positie²¹. Verschillende sociale klassen zouden volgens deze visie in verschillende economische sectoren actief zijn geweest: commerciële ondernemingen zouden een zaak geweest zijn van de lagere klassen, vrijgelatenen en slaven, terwijl de elite zich toelegde op het exploiteren van haar landgoederen. Op die manier zou een economische doorsnede van de samenleving niet meer zijn dan een spiegelbeeld van de sociale stratificatie. Voor elk lid van de gemeenschap zou de status die hij bekleedde bepalend zijn voor zijn mentaliteit en plaats in het economische gebeuren.

In de studie van de Romeinse economische en sociale wereld is men evenwel tot heel andere conclusies gekomen en in het recente onderzoek werden ernstige vraagtekens geplaatst bij de veel geciteerde bewering van Cicero²²:

“Homines tenues, obscuro loco nati, navigant, adeunt ad ea loca quae numquam antea viderunt, ubi neque noti esse iis quo venerunt, neque semper cum cognitoribus esse possunt.”

“Het zijn mensen van geen belang, van een onbeduidende afkomst, die op zee varen. Zij gaan naar plaatsen die zij nooit tevoren zagen, waar zij niet gekend zijn door de mensen bij wie ze aankomen en niet altijd personen kunnen vinden die voor hen instaan.”

²⁰ Pavis d’Esurac, 1977, 345-346; Clemente, 1983, 255.

²¹ Dit is het duidelijkst in het werk van Finley. Zie daarover D’Arms, 1977, 168-170; id., 1981, 14-15; Schleich, 1983, 75-76.

²² In Verrem, 2, 5, 167. Cf. De Salvo, 1987b, 10.

Nog afgezien van het feit dat dergelijke losstaande beweringen steeds ingebed zijn in een bepaald discours (Cicero spreekt niet steeds vanuit dezelfde positie²³), moet er ook rekening mee worden gehouden dat de geciteerde fragmenten misschien niet de ideologie representeren van de hele Romeinse toplaag en dat de kans bestaat dat zij niet meer zijn dan een façade, door de aristocraten zelf opgetrokken en zorgvuldig in stand gehouden.

Overigens waren die sociale regels i.v.m. handel en transport ook in de Oudheid al een vrij rekbaar begrip. Cicero zelf staat nl. in principe niet afwijzend tegenover handelsondernemingen, als ze maar op grote schaal worden ondernomen en tijdelijk zijn, als een soort voorbereiding op een investering van geld in gronden²⁴:

“Mercatura autem, si tenuis est, sordida putanda est; sin magna et copiosa, multa undique apportans multisque sine vanitate inpertiens, non est admodum vituperanda; atque etiam si satiata quaestu vel contenta potius, ut saepe ex alto in portum, ex ipso se portu in agros possessionesque contulit, videtur iure optimo posse laudari.”

“Als handel nu op kleine schaal wordt bedreven, moet men haar verachten. Wanneer de onderneming echter groot en omvangrijk is, van overal veel aanvoert en veel oplevert zonder bedrog, mag men haar zeker niet afkeuren. Als zij dan, voldaan van de winst, of eerder tevredengesteld, zoals dikwijls <gebeurt>, van de zee de haven binnenkomt en zich vanuit de haven transformeert in bezittingen in land, dan schijnt zij met het volste recht lof te verdienen.“

Mercatura omvat in Cicero's visie dus twee soorten handel, de éne van beperkte omvang, waarbij verscheidene producten werden opgekocht en verder lokaal verhandeld, en de andere, de groothandel, die, vooral over zee, op internationaal vlak werd bedreven. Precies die laatste ondernemingen zijn volgens hem winstgevend genoeg, zodat men snel de gerealiseerde opbrengsten kan transfereren naar een veiliger bestemming, nl. landerijen en domeinen. Daarom kunnen bij Cicero groothandelaars wel degelijk respectabele mensen zijn²⁵. Aan dit morele onderscheid beantwoordde trouwens vooral in de Keizertijd een lexicaal onderscheid, nl. tussen *mercator* en *negotiator*. Met *mercator* duidde men onder de Republiek oorspronkelijk een koopman of handelaar aan, die in tegenstelling tot een *caupo* op relatief grote schaal goederen verhandelde. Een *caupo* daarentegen kon men het best vergelijken met de uitbater van een klein winkeltje. Doorgaans maar niet altijd ondernam een *mercator* reizen om zijn waren aan de man te brengen. Personen die als *negotiatores* werden aangeduid, waren zakenlieden gespecialiseerd in bankverrichtingen en het verstrekken van leningen. Zij konden ook in handelsactiviteiten betrokken zijn, maar dan op de achtergrond, als geldschietters of stille vennoten van *mercatores*²⁶.

Bij het begin van de 1^{ste} e.n.Chr. wordt het verschil in betekenis steeds minder aangevoeld en de twee begrippen worden min of meer synoniemen. Zoals vroeger reeds de *mercatores* deden, gaven nu ook de *negotiatores* in de naam van hun

²³ Zijn filosofische werken bestaan in de eerste plaats uit een receptie van Grieks gedachtegoed, wat hun waarde als mogelijke spiegel van de Romeinse samenleving toch wel in perspectief zet. Schleich, 1983, 86 trekt hieruit de conclusie dat passages uit het wijsgerige oeuvre van Cicero dan ook hoegenaamd niet als bron kunnen dienen voor de studie van de Romeinse economische en morele waarden, een besluit dat mij wel te radicaal lijkt.

²⁴ De Officiis, 1, 151. Cf. Gabba, 1980, 95 ; D'Arms, 1981, 23-24.

²⁵ In Verrem, 2, 5, 154.

²⁶ Kneissl, 1983, 74-75.

beroep aan, welke producten zij verhandelden (bv. *negotiator frumentarius*). Het ging zelfs zo ver dat de term *negotiator* in de inscripties de bovenhand nam op het woord *mercator*. Toch zijn er aanwijzingen dat beide niet helemaal dezelfde inhoud hadden. Een *mercator* was voor de Romeinen van de Keizertijd een kleinhandelaar met een beperkt vermogen die eerder op locale basis zijn producten kocht en weer verhandelde en dus geen verre handelsreizen ondernam. Daarentegen waagden *negotiatores* zich vaak aan grotere en meestal meer gerichte en gespecialiseerde handelsactiviteiten, die zich dikwijls op internationaal vlak afspeelden²⁷. In veel gevallen zijn zij betrokken bij de graanhandel²⁸.

In het recente onderzoek naar de herkomst van de rijkdom van de Romeinse aristocratie werd dan ook de stelling naar voor gebracht dat waarschijnlijk een aanzienlijk deel van de vermogens van de elite de vrucht is van investeringen in commerciële ondernemingen²⁹. Het zou inderdaad eigenaardig zijn, mocht een netwerk van sociale codes de aristocratie kunnen hebben uitsluiten van de immense winsten die de handel en het transport in de mediterrane wereld in het vooruitzicht stelden. Niemand beschikte immers over betere middelen, relaties en startkapitalen om investeringen in deze sectoren winstgevend te maken. Hoewel dit op het eerste zicht in tegenspraak is met wat de bronnen vertellen, vond de elite het blijkbaar niet in strijd met de heersende moraal te genieten van de grote winsten die via overzeese handel te maken waren, omdat enkel zij werden geminacht die zich persoonlijk bezig hielden met de handel en op kleine schaal goederen verkochten³⁰. Het is zeker niet zo dat het voor de hoogste klassen moreel niet aanvaardbaar zou zijn geld te verdienen; van het grootste belang is evenwel op welke manier dit gebeurt. Polybius merkte dit waardensysteem bij de Romeinen reeds op³¹:

“par' oi(=j d' ou)de\ n ai)/sxion tou= dwrodokei=sqai kai\ tou= pleonektei=n a) po\ tw=n mh\ kaqhko/ntwn kaq' o(/son ga\ r e)n ka\ % ti/qentai to\ n a)po\ tou= krati/stou xrhmatismo/n, kata\ to sou=to pa\ lin e)n o)nei/dei poiou=ntai th\ n e)k tw=n a)peirhme/nwn pleoneci/an.”

“Bij hen [de Romeinen] is niets schandelijker dan zich laten omkopen en winst willen halen uit onbetamelijke activiteiten. Ze hebben immers in dezelfde mate waardering voor het verdienen van geld op een passende manier als ze winst maken uit verboden ondernemingen afkeuren.”

Gezien de morele veroordeling die hen te beurt zou kunnen vallen, moeten de aristocraten, wilden zij hun deel opstrijken van de winsten gerealiseerd door handel en transport, achter de schermen, via tussenpersonen en stromannen hun geld in handelsondernemingen hebben belegd. De personen die hiervoor het meest in aanmerking kwamen, waren natuurlijk hun vrijgelatenen, slaven en vermoedelijk in mindere mate de *clientes*, zoals Gaius zelf al opmerkte³²:

²⁷ Rougé, 1966, 274-291 ; D'Arms, 1981, 25 ; Kneissl, 1983, 78 ; cf. Le Roux, 1986, 260, noot 83 : “(...) le *negotiator* est le marchand en gros tandis que le *mercator* est celui qui revend pour un juste prix” en “Le *negotiator* est au fond un intermédiaire tandis que le *mercator* livre directement sa marchandise à la consommation.”

²⁸ Sallustius, *Bellum Iugurthinum*, 47; Caesar, *De Bello Gallico*, 7, 3; [Caesar], *Bellum Africanum*, 36. Dit betekent natuurlijk geenszins dat de *negotiatores* het monopolie bezaten op het verhandelen van graan; *mercatores frumentarii* zijn ons uit de inscripties bekend (CIL 6, 1620; 14, 161; 14, 303; 14, 4142; 14, 4234).

²⁹ D'Arms, 1981, passim; De Salvo, 1992, 61.

³⁰ Pavis d'Ecurac, 1977, 344.

³¹ *Historiae*, 6, 56, 1-3. Dezelfde idee wordt verwoord door Cicero in *De Officiis*, 1, 92.

³² Dig. 40, 9, 10 (Gaius).

“frequenter accidit his, qui transmarinas negotiationes et aliis regionibus, quam in quibus ipsi morantur, per servos atque libertos exercent (...).”

“Dit overkomt dikwijls mensen die hun overzeese handelsondernemingen in streken waar ze zelf niet verblijven, aan slaven en vrijgelatenen toevertrouwen (...).”

Op die manier kon de elite naar de letter trouw blijven aan haar morele principes, zonder evenwel de grote winsten van de maritieme handel te versmaden³³.

Vooraf op *liberti* zouden de toplagen van de samenleving gemakkelijk een beroep hebben kunnen doen, daar zij ook na hun vrijlating zekere verplichtingen hadden tegenover hun vroegere meester: zo moesten zij de winst die zij als vrije personen maakten met hem delen³⁴. Dit systeem heeft veel historici ertoe gebracht te veronderstellen dat het merendeel van de vrijgelatenen nooit echt zelfstandig en onafhankelijk waren maar dat “behind them lurked patrons exerting over them a high degree of control.”³⁵. De vraag is of een dergelijke organisatie inderdaad de regel was. Kon een vroegere meester blijven rekenen op zijn vrijgelatenen voor zijn potentiële ondernemingen? Zou hij zijn *liberti* voldoende kunnen motiveren om hem in handelszaken te blijven vertegenwoordigen? En was dit systeem nog economisch rendabel? Het waren dergelijke cruciale vragen die Garnsey deden besluiten dat vrijgelatenen zeker niet altijd slechts instrumenten waren in de handen van hun *patroni*; integendeel, de relatie tussen een *libertus* en zijn vroegere meester moet van een heel andere aard geweest zijn: “Freedmen were commonly employed as business agents. Agency implies a relationship between social unequals which was frequently one of clientage. It does not necessarily imply, however, close supervision and control by the master or patron.”³⁶. Hoe de vrijgelatene zijn nieuw bestaan kon inrichten, was van de houding van zijn *patronus* afhankelijk³⁷. De relatie tussen beide kon dus zeer verscheiden vormen aannemen: sommige *liberti* zullen inderdaad vrijgelaten zijn op voorwaarde dat zij nog steeds taken vervulden voor hun meester, anderen daarentegen die zonder condities de vrijheid kregen en ook over een financiële zelfstandigheid konden beschikken, waren zelfs mogelijke concurrenten van de patroon.

Ondanks de afwijzende houding die we uit de bronnen zouden kunnen opmaken, moeten we er dus wel degelijk rekening mee houden dat de inkomsten van de elite niet alleen bekomen werden door de exploitatie van hun domeinen, maar evenzeer door de investering via derden in handel. Vera spreekt in deze context dan ook zeker terecht van “la bipolarità dell’economia senatoria”³⁸.

³³ D’Arms, 1981, 46: “The truth is, rather, that traditional values and actual conduct remained interdependent, integrated, and at least formally compatible; and that this equilibrium –sometimes precarious – was achieved through flexible adjustments of existing institutions, rather than by abandoning *patria instituta ac mores* in favor of a new set of what we might call ‘economic’ values.” en Schleich, 1984, 69: “Die flexibele Ausgestaltung der Klientelbeziehungen und vor allem die Vorzüge der Freilassungspraxis erlaubte den Oberschichten einen indirekten Zugriff auf Handel und Wirtschaft, ermöglichte damit die Aufrechterhaltung senatorischen Selbstverständnisses und bot vor allem Freigelassenen Möglichkeiten der Bereicherung und zum sozialen Aufstieg.” Cf. ook D’Arms, 1977, 175-177.

³⁴ D’Arms, 1977, 175; Schleich, 1984, 63-65.

³⁵ Garnsey, 1981, 361 met verwijzingen naar oudere literatuur.

³⁶ Garnsey, 1981, 364-365.

³⁷ De meester bepaalde immers de verplichtingen waaraan zijn vrijgelatenen moesten voldoen.

³⁸ Vera, 1983, 491.

Finley en zijn volgelingen hadden dus tot op zekere hoogte gelijk toen zij stelden dat verschillende sociale klassen beantwoordden aan verschillende economische sectoren: aan de oppervlakte, in de bronnen, zien we hoogst uitzonderlijk een lid van de elite dat zich kenbaar maakt als een actieve *navicularius* of *negotiator*. Pas wanneer we dieper graven en precies die mensen gaan bestuderen die in het handelsverkeer achtergrondfiguren lijken te vertegenwoordigen, blijkt dat aristocraten inderdaad betrokken waren, of tenminste konden zijn, bij handelsondernemingen, maar de manier waarop zij daarin opereerden is dikwijls moeilijk zichtbaar voor de historicus.

3. Trimalchio, een typevoorbeeld?

Wanneer in de geschiedenis van de Romeinse economie sprake is van vrijgelatenen en vertegenwoordiging, duikt onmiddellijk de naam Trimalchio op. Of het leven van deze kleurrijke figuur uit de schelmenroman van Petronius representatief is voor het bestaan van de talloze *liberti* in het Romeinse rijk, is moeilijk te beoordelen, maar het blijft verleidelijk gebruik te maken van de geboden informatie³⁹. Een poging om Trimalchio, het hoofdpersonage van de *Cena* en in het bijzonder zijn economische positie en verwezenlijkingen te interpreteren, blijft problematisch. Ongetwijfeld heeft Petronius bepaalde karakteristieken van zijn 'held' ontleend aan de dagdagelijkse Romeinse maatschappij - zijn werk en de daarin geschetste wereld moest toch tot op zekere hoogte herkenbaar zijn voor zijn publiek -, maar in welke mate zijn die met het oog op de komische effecten, uitvergroet en/of vervormd?

Ondanks dergelijke problemen is geprobeerd om uit de beschrijving die Trimalchio geeft van de manier waarop hij zijn rijkdom vergaard heeft, informatie te distilleren over het economische leven in de vroege Keizertijd⁴⁰.

Trimalchio, een intelligente slaaf vol ambities, had bij zijn meester snel de hoge functie van *dispensator* verworven⁴¹: hij beheerde de financiën van de *familia* en deed als slaaf zo de nodige praktijkgerichte economische ervaring op die hem later beslist geen windeieren zou leggen. In de volgende tekst vertelt hij hoe hij van eenvoudige vrijgelatene opklom tot welvarende gentleman⁴²:

“Ceterum, quemadmodum di volunt, dominus in domo factus sum, et ecce cepi ipsimi cerebellum. Quid multa? coheredem me Caesari fecit, et accepi patrimonium laticlavium. Nemini tamen nihil satis est. Concupivi negotiari. Ne multis vos morer, quinque naves aedificavi, oneravi vinum -- et tunc erat contra aurum -- misi Romam. Putares me hoc iussisse: omnes naves naufragarunt. Factum, non fabula. Vno die Neptunus trecenties sestertium devoravit. Putatis me defecisse? Non mehercules mi haec iactura gusti fuit, tanquam nihil facti. Alteras feci maiores et meliores et feliciores, ut nemo non me virum fortem diceret. Scis, magna navis magnam fortitudinem habet. Oneravi rursus vinum, lardum, fabam, sepladium, mancipia. Hoc loco

³⁹ Voor deze problematiek, zie Garnsey, 1981, 371. Veyne, 1961, 213 heeft het alleszins over “un excellent document d’histoire”.

⁴⁰ D’Arms, 1981, 100-101. Ik zal me vooral concentreren op het leven van Trimalchio als vrijgelatene. Voor een beoordeling van de representativiteit van zijn bestaan als slaaf en zijn vrijlating, zie Veyne, 1961, 215-223.

⁴¹ Petronius, *Satyricon*, 29.

⁴² Petronius, *Satyricon*, 76.

Fortunata rem piam fecit: omne enim aurum suum, omnia vestimenta vendidit et mi centum aureos in manu posuit. Hoc fuit peculii mei fermentum. Cito fit quod di volunt. Vno cursu centies sestertium corrotundavi. Statim redemi fundos omnes, qui patroni mei fuerant. Aedifico domum, venalicia coemo, iumenta; quicquid tangebam, crescebat tanquam favus. Postquam coepi plus habere quam tota patria mea habet, manum de tabula: sustuli me de negotiatione et coepi <per>⁴³ libertos fenerare.”

“Nu was ik, zoals de goden het wilden, de heer in huis, en kijk, zelfs de vertrouwenspersoon van mijn meester. Om kort te zijn, hij maakte me samen met de keizer tot erfgenaam en ik kreeg een vermogen als van een senator. Toch is niemand ooit tevreden. Ik wilde in de handel. Om jullie niet met meer details bezig te houden, ik liet vijf schepen bouwen en volstouwen met wijn – toen was die zijn gewicht in goud waard – en zond ze naar Rome. Je zou gaan geloven dat ik het zo gewild had, want al mijn schepen gingen naar de kelder. Zonder te liegen, zo ging het. Op één dag maakte Neptunus me dertig miljoen sestertiën lichter. Maar denken jullie dat ik het hierbij liet? Nee verdorie, door dat verlies kreeg ik pas de smaak te pakken, als was er niets gebeurd. Ik liet andere schepen bouwen, grotere en betere met gelukkiger vooruitzichten, zodat iedereen moest toegeven dat ik van aanpakken wist. Je weet het, grote schepen kunnen wat aan. Opnieuw liet ik ze laden met wijn, spek, bonen, parfum en slaven. Op dat moment toonde Fortunata zich een liefhebbende vrouw: ze verkocht immers al haar goud en kleren en drukte me honderd goudstukken in de hand. Dat bleek de gist die mijn vermogen deed rijzen. Wat de goden willen, gebeurt snel. Eén vaart bracht precies tien miljoen in het laatje. Onmiddellijk kocht ik alle stukken grond terug die van mijn meester waren geweest. Ik liet een huis bouwen en kocht handelswaar en vee op. Waar ik mijn hand ook oplegde, het groeide als een honingraat. Toen ik meer had dan mijn hele vaderland, handjes af! Ik trok me terug uit de handel en ging mijn geld beleggen via mijn vrijgelatenen.”

Vanuit de veronderstelling dat Petronius Trimalchio afschildert als een would-be-*aristocraat*, beantwoordt het gegeven beeld in grote trekken aan het commerciële ideaal dat Cicero had geschetst: Trimalchio belegt de winst die hij in de maritieme handel heeft gerealiseerd dadelijk in landerijen, omdat hij maar al te goed beseft dat dit de manier is waarop iemand die geslaagd is in het leven zijn geld investeert. Het waren trouwens niet zomaar landerijen die hij terugkocht, maar de domeinen van zijn vroegere meester, die hij had geërfd en verkocht om met het geld in de maritieme handel te gaan. Daarmee viel immers fortuin te maken. En eens hij er de middelen toe had, kon hij zijn ideaal realiseren, het ideaal van elke gegoede Romein: als autarkisch rentenier leven van de opbrengst van zijn gronden⁴⁴.

Cruciaal is zijn slotopmerking: toen hij op land en op zee voldoende verdiend had om zich uit het actieve zakenleven te kunnen terugtrekken, bleef hij zijn fortuin verder aanvullen door via zijn vrijgelatenen zijn geld te investeren⁴⁵. Trimalchio's aanwezigheid was niet langer vereist bij het afsluiten van contracten, het laden van het schip, het vervoeren en ontvangen van de producten, het uitbaten van

⁴³ Voor de niet onbelangrijke toevoeging van *per*, zie D'Arms, 1981, 103, noot 28.

⁴⁴ Veyne, 1961, 237: “Notre affranchi avait hâte de vivre noblement et son activité toute provisoire de marchand n'avait jamais tendu qu'à ce but; car l'étalon du succès personnel n'était pas l'argent, mais la richesse foncière.”

⁴⁵ Waarin hij investeert, zegt Petronius er jammer genoeg niet bij. Vermoedelijk zullen mensen als Trimalchio hun geld verdeeld hebben onder beleggingen in handel en grond. Cf. D'Arms, 1981, 105-107.

handelszaken of wat dan ook. Hij vertrouwt volledig op de bekwaamheid van zijn tussenpersonen, die de zorg voor alle praktische onderdelen op zich nemen. Het is deze laatste zin van de geciteerde tekst die in vele families van de hoogste klassen de economische activiteit zal hebben gekenmerkt. Vermoedelijk was precies die fase in Trimalchio's leven voor heel wat lezers van Petronius goed herkenbaar.

In de voorgaande paragrafen heb ik de mogelijkheid geopperd dat een aantal van de vrijgelatenen die actief waren in handel en transport, in werkelijkheid (deels) als stromannen optraden voor hun vroegere meesters. Kunnen we in de wereld van maritieme handel en transport enkele aanwijzingen vinden die deze veronderstelling ondersteunen? Omdat het begrip 'aristocratie' in een rijk als dat van Rome natuurlijk heel uiteenlopende ladingen dekt, heb ik het praktijkonderzoek verdeeld over twee hoofdstukjes, die elk een andere invulling van de gelaagde term 'aristocratie' zullen behandelen. Deel 4 onderzoekt de mogelijke betrokkenheid bij transport van de lokale adel van een provinciestad, terwijl in deel 5 de commerciële belangen aan bod komen van een lid van de hoogste regionen van de rijkselite.

4. De casus van de *navicularii* en de municipale aristocratie

Wanneer we de epigrafische getuigenissen van de *navicularii*, de Romeinse reders, onderzoeken en de status van deze mensen nagaan, dan blijkt maar liefst 85% van hen een verleden als slaaf te hebben⁴⁶. De conclusie dat het naviculariaat zo goed als uitsluitend in handen was van vrijgelatenen, was in het licht van de vorige pagina's min of meer te verwachten en hoeft dus zeker niet te verbazen. De vraag is of we nu de voorgestelde theorie van vertegenwoordiging kunnen toepassen op het geval van de *navicularii*.

Vanuit sociaal oogpunt was het zeker geen opmerkelijke vaststelling dat we onder de *navicularii* zoveel vrijgelatenen ontmoetten. Wanneer we dit gegeven evenwel vanuit de economische context van het naviculariaat benaderen, roept de conclusie van de vorige paragrafen toch een aantal vragen op.

Het is immers zo, dat de exploitatie van een schip (of meerdere schepen) van de *navicularius* vooreerst aanzienlijke financiële reserves vragen. De kans op een gedwongen verlies van (een deel van) de lading bij noodweer om het schip te redden, de zogenaamde zeeworp, schipbreuk, piraterij of confiscatie was zeker niet onbestaande. Zoals we gezien hebben wist Trimalchio hier alles van. Mocht een mislukte onderneming telkens het failliet van een *navicularius* hebben betekend omdat hij zijn totale kapitaal op deze éne kaart had gezet⁴⁷, dan zou de Romeinse maatschappij economisch bijzonder kwetsbaar en zelfs bijna niet leefbaar zijn. Voor de aanvoer van producten voor de *annona*, de door de overheid georganiseerde bevoorrading van Rome, alleen al moet een aanzienlijk aantal reders beschikbaar zijn geweest.

Ten tweede moet wie een rederij van een zekere omvang wil opzetten, over een niet onaanzienlijk startkapitaal kunnen beschikken. Het is waar dat een *navicularius* in theorie niet de eigenaar van het schip, de zgn. *dominus navis*, moet zijn, maar ik veronderstel dat dit in vele, zoniet de meeste gevallen wel zo was. Het aankopen of

⁴⁶ Ik presenter dit cijfer als het resultaat van een onderzoek dat deel uitmaakt van mijn scriptie. Een bespreking van de methodologie en de gevolgde onderzoeksmethode zouden ons hier te ver leiden.

⁴⁷ Hopkins, 1999-2000, 6: "After all, a single 400-tonne ship laden with wheat arriving in a port near Rome was worth 1 million HS, the minimum qualifying fortune for a senator (...)."

laten bouwen van een schip betekende hoe dan ook een grote investering⁴⁸. Daarbij kwamen nog de kosten voor het werven van de bemanning en eventuele herstelwerkzaamheden.

Het is duidelijk dat niet om het even wie een dergelijke onderneming kon beginnen. De *navicularii* moeten op welke manier dan ook in staat zijn geweest een aanzienlijk kapitaal voor hun activiteiten vrij te maken en financiële risico's aan te gaan. Vanzelfsprekend zou het onjuist zijn te veronderstellen dat de investeringen van elke reder met elkaar te vergelijken zouden zijn. Het al dan niet bezitten van de schepen, de omvang van de boten, het aantal, de vervoerde producten e.d.m. zijn allemaal beslissende factoren die het financiële gewicht van de onderneming bepalen, maar hoe dan ook, het *naviculariaat* moet duidelijk niet zomaar voorbestemd geweest zijn voor de armere bevolkingslagen.

Wanneer we deze vaststelling confronteren met het besluit van het onderzoek naar de sociale achtergrond van de reders, dan is het m.i. toch opmerkelijk dat blijkbaar zoveel vrijgelatenen in staat waren deze financiële lasten te dragen. Keren we nog even terug naar het reeds geciteerde verhaal van Trimalchio: na zijn vrijlating begon hij onmiddellijk zijn vermogen te investeren in maritieme handel. Belangrijk is hierbij dat hij kon steunen op de erfenis van zijn vroegere meester, zodat het startkapitaal, nodig voor de eerste stappen in de wereld van *navicularii* en *negotiatores*, al dadelijk voor handen was. Deze situatie zal voor veel slaven aan de vooravond van hun vrijlating een droom, maar slechts zelden een realiteit zijn geweest. Het beeld dat Trimalchio schetste van de vrijgelatene die onmiddellijk in de handel overzee kan beleggen, kan onmogelijk representatief zijn geweest voor de gewone *navicularius*. Hoe kunnen we dan het overwicht van vrijgelatenen met het nodige kapitaal in het *naviculariaat* verklaren?

Een eerste mogelijkheid is dat enkel die vrijgelatenen het tot *navicularius* brengen, die in andere economische sectoren hun sporen hebben verdiend. *Liberti* die geruime tijd actief zijn geweest in andere beroepen en op die manier een voldoende groot kapitaal hebben gerealiseerd om een deel te investeren in het *naviculariaat*, zouden de lasten en risico's die het beroep van *navicularius* met zich meebrengt, kunnen dragen. Men zou in zo'n geval bijna kunnen spreken van een promotie op de economische ladder voor die vrijgelatenen. Dit veronderstelt wel dat een voldoende aantal vrijgelatenen steeds weer die financiële zelfstandigheid kan bereiken en dat het bevoorradingssysteem van Rome afhankelijk is van de commerciële capaciteiten en het welslagen van de ondernemingen van die personen. Deze eerste verklaring gaat uit van een complete onafhankelijkheid van de betreffende vrijgelatenen: zij zijn als het ware 'self-made men' die als bekroning van hun economische activiteiten in de rederij beginnen te investeren.

Een tweede interpretatie vertrekt evenwel vanuit een verschillende beginsituatie. Het is immers ook mogelijk dat veel vrijgelatenen *navicularius* kunnen worden, omdat zij hetzij financieel, hetzij qua materiaal (i.c. een schip) gesteund worden door anderen. Precies voor het samenbrengen van het nodige startkapitaal zou deze steun een immens verschil maken: de *libertus* kan dan onmiddellijk na zijn vrijlating met de vereiste steun in de rug *navicularius* worden. In zo'n geval is de vroegere meester de meest voor de hand liggende investeerder, die zodoende achter de schermen van de potentiële rijkdom kon profiteren die de maritieme handel te bieden had. De *libertus* beheerde zo de investering van zijn vrijlater en deelde met hem de opbrengsten volgens een vooraf bepaalde verhouding. Dit schema impliceert dat de vrijgelatene

⁴⁸ Sirks, 1980, 286: "There is no need of reminiscing that the building of a ship meant investing a lot of capital. Unfortunately we do not possess reliable figures, but it is clear that only the wealthier people were able to make that investment."

tot op zekere hoogte wel afhankelijk blijft van zijn vroegere meester, een situatie die mogelijk ten koste gaat van de motivatie van de *libertus*, die uiteindelijk toch nog altijd in zekere mate voor een ander blijft werken.

Die twee verklaringmodellen vertegenwoordigen in principe de extremen van de mogelijkheden die iemand tot een *navicularius* konden maken: enerzijds de zelfstandige vrijgelatene, die zijn plaats temidden van de reders zelf veroverd heeft en aan zijn eigen prestaties te danken heeft, en anderzijds de afhankelijke vrijgelatene, die min of meer bij gratie van zijn vrijlater *navicularius* kan worden. Ongetwijfeld zullen in de Romeinse geschiedenis heel wat *navicularii* via één van beide wegen gekomen zijn tot het beroep dat zij ons in een inscriptie meedelen. Toch is het m.i. mogelijk de twee modellen zodanig te combineren, dat we er kunnen vanuit gaan dat de voorgestelde verklaringen in het leven van een *navicularius* niet meer dan verschillende fases van zijn carrière vertegenwoordigen.

Veronderstellen we dat een slaaf zich in dienst van de meester onderscheidt door zijn ondernemingszin en succes bij commerciële activiteiten en dat de meester na de vrijlating van de man besluit een deel van zijn kapitaal in de handel te blijven investeren met de *libertus* als tussenpersoon. Hij voorziet de vrijgelatene van de nodige ondersteuning om vaste voet te krijgen naast de andere *navicularii* en bespreekt de verdeling van de winsten. Als de *libertus* herhaaldelijk succes heeft met de ondernemingen, laat hij niet alleen de investeringen van zijn meester renderen, maar realiseert voor zichzelf ook een kapitaal dat hij kan gebruiken om misschien een tweede beroep te beginnen. Zo zien we dat in CIL 6, 9682 een lid van het *corpus naviculariorum maris Hadriatici*, een vereniging van reders te Ostia die vermoedelijk nauw betrokken was bij de wijnhandel, zich ook aanduidt als *negotians vinarius*. Misschien oefende deze *navicularius* dit nevenberoep uit in het verlengde en als aanvulling van zijn *naviculariaat*. Als het de *libertus* voor de wind blijft gaan, zal het aandeel van de investeringen ten opzichte van de ondernemingen die hij voor zichzelf uitvoert, steeds kleiner worden, zodat hij na geruime tijd als een onafhankelijke *navicularius* kan optreden. De investeringen voor anderen vallen niet noodzakelijk weg, maar hij heeft deze ook niet meer nodig om zijn beroep te kunnen uitoefenen. Zo is de vrijgelatene van een kleine afhankelijke *navicularius* uitgegroeid tot een zelfstandige ondernemer. Dit derde, meer dynamische verklaringmodel heeft het voordeel dat het enerzijds uitgaat van een constante input van te investeren kapitaal, zodat vrijgelatenen het niet noodzakelijk pas na een geslaagde carrière tot *navicularius* kunnen brengen, en dat het anderzijds niet nodig is achter elke *navicularius* een investeerder te postuleren die de reder blijvend domineert en controleert. Bovendien illustreert dit de mogelijke chronologische evolutie in de carrière van de *navicularius*: begonnen als kleine afhankelijke ondernemer kan hij na verloop van tijd onafhankelijk zijn economische zaken regelen.

We kunnen zelfs verder gaan en veronderstellen dat succesvolle *navicularii* uiteindelijk een gelijkaardige rol gaan innemen als hun vroegere meesters: wanneer ze het gemaakt hebben in de rederij, kunnen ze zelf als investeerders van anderen, van hun eigen vrijgelatenen gaan optreden. Ik neem aan dat vooral de kinderen van geslaagde *navicularii* via *liberti* hun geld blijven beleggen in die economische sector die de basis was van de familierijkdom. Op die manier is trouwens de cirkel rond en is de continuïteit in het *naviculariaat* verzekerd: de meester introduceerde zijn *libertus* in de martieme handel en na een geslaagde carrière zette deze zijn vrijgelatenen opnieuw op hetzelfde spoor. Een dergelijke organisatie heeft het grote voordeel dat de opgedane kennis en ervaring, de handelscontacten en bekendheid bij mogelijke klanten en handelspartners steeds worden doorgegeven, zodat de

nieuwe reder reeds met een zekere voorsprong aan zijn beroep kan beginnen. Ik geloof trouwens dat we via dit systeem het voorkomen in Gallië kunnen verklaren van hele families die als *navicularii* op de Middellandse Zee voeren⁴⁹.

In navolging van de voorgestelde economische organisatie van het naviculariaat stel ik voor, een bijkomend terminologisch onderscheid te maken dat rekening houdt met de financiële situatie waarin de *navicularius* zich bevindt. Het kan m.i. nuttig zijn de *navicularii* die alleen nog maar geld in de rederij investeren te onderscheiden van de reders die zelf nog de vaarten organiseren, in afwachting van het moment waarop zij als het ware kunnen promoveren tot het volgende stadium van investeerders. Voor de eerste categorie lijkt me de term ‘passieve *navicularius*’ geschikt, terwijl we dan uiteraard de tweede groep ‘actieve *navicularii*’ kunnen noemen.

In de praktijk is het onderscheid tussen actieve en passieve *navicularii* natuurlijk niet zo gemakkelijk te maken. Het is bovendien ook vooral een theoretisch onderscheid, want het is best mogelijk dat in één persoon zowel de ‘actieve’ als de ‘passieve’ reder kunnen samengaan. Toch wil ik een voorbeeld geven van een Gallische familie, op wie we deze terminologie wel degelijk kunnen toepassen.

In het Narbo van de 2^{de} e.n.Chr. ontmoeten we verschillende leden van de familie van de Fadii⁵⁰. De bekendste vertegenwoordiger is wel Sextus Fadius Secundus Musa⁵¹, geattesteerd in CIL 12, 4393. Hij was *patronus* van het *collegium fabrorum subaedianorum*, een vooraanstaande municipale magistraat van de Gallische havenstad en een lokale aristocraat.

Sexti Fadii vinden we echter niet alleen in de inscripties uit Gallië, maar zij komen ook voor op de *tituli picti* van de amfoorscherven van Monte Testaccio⁵², en wel precies op die *tituli picti* die de *negotiator* of *navicularius* aanduiden die voor het transport van de amforen zorgde. Zo is uit CIL 15, 3855-3861 een zekere Sextus Fadius Anicetus bekend, uit CIL 15, 3862 een Sextus Fadius Paonus, uit CIL 15, 3863-3873 een Sextus Fadius Secundus en uit CIL 15, 3874 twee niet nader aangeduide Fadii, die blijkbaar samen opereerden. Al deze mensen behoorden tot de familie van de Gallische Fadii en transporteerden Spaanse olijfolie naar Italië. Dit wordt nog eens onderstreept door de aanwezigheid van Fadii in Baetica, het gebied waar de olie werd geproduceerd (CIL 2, 1495), en in Ostia, het uiteindelijke doel van de handelsreis (CIL 14, 994-996;4563). Uit deze kleine epigrafische getuigenissen kunnen we een heel economisch netwerk reconstrueren, dat zich uitstreckte van Spanje over Zuid-Gallië tot Ostia. Het kan geen twijfel leiden dat de lokale aristocraat Sextus Fadius Secundus Musa een deel van zijn vermogen vergaarde en opnieuw investeerde via de *navicularii* die we op de *tituli picti* ontmoetten. Zelf duidde hij zich in zijn inscriptie natuurlijk niet aan als *navicularius*: hij was immers in Narbo een

⁴⁹ Zo o.m. de Fadii, die verder nog aan bod komen.

⁵⁰ CIL 12, 4274; 4392; 4486; 4528; 4800-4811; 5138; 5258; ILGN 587.

⁵¹ Héron de Villefosse, 1915, 158 baseerde zich nog op de Griekse naam Musa om te veronderstellen dat Fadius Secundus een vrijgelatene moet zijn geweest, “un parvenu (...), qui, grâce à son intelligence, était arrivé à la fortune après son affranchissement.”. Cels, 1978, 114-117 heeft evenwel overtuigend aangetoond dat het *cognomen* Musa niet per definitie wijst op een serviele achtergrond. *Cognomina* werden in een familie dikwijls ‘gerecycleerd’: zo was het mogelijk dat een kleinzoon, die een volwaardig Romeins burger was, het *cognomen* van zijn grootvader kreeg, die een *libertus* was. Cf. ook de onderzoeksresultaten voor het *cognomen* Secundus bij Duthoy, 1989, 193. Hoewel het dus mogelijk is dat hoger in de stamboom van de Fadii serviel bloed te vinden is, kan van Fadius Secundus niet gezegd worden dat hij een vrijgelatene is. De *tribus*-vermelding, zijn rijkdom en sociale positie doen eerder vermoeden dat we hier te maken hebben met een vrijgeboren nazaat van een *libertus*.

⁵² Een kunstmatig gevormde berg tussen Ostia en Rome die volledig bestaat uit scherven van amforen die gebruikt waren om olie naar Italië te brengen. Op die amforen werden heel wat gegevens aangeduid, zoals het gewicht, de producent, de transporteur, e.d..

'homme arrivé', een invloedrijk lid van de gemeenschap dat zich zelf niet inliet met de praktische organisatie van de maritieme handel, maar dit overliet aan zijn talrijke vrijgelatenen. Deze laatsten kunnen we zeker 'actieve *navicularii*' noemen, terwijl iemand als Sextus Fadius Secundus Musa op de achtergrond als stille vennoot, als 'passieve *navicularius*' betrokken blijft in het *naviculariaat*.

5. De *gens Sestia* en de aristocratie op rijksniveau⁵³

In de vorige paragrafen hebben we gezien hoe lokale vooraanstaande figuren ondanks de sociale reglementeringen toch de hand konden leggen op de winsten gerealiseerd in handel en transport. De vraag is nu of dit enkel een zaak was van de plaatselijke elite, dan wel of het mogelijk is het bekomen beeld te extrapoleren naar andere aristocratieën, naar elites op andere maatschappelijke niveaus. Waren m.a.w. ook de leden van de hoogste kringen van het Imperium op één of andere manier in het handelsbedrijf betrokken?

In 44 v.Chr. bedankte Cicero zijn vriend Atticus voor zijn optreden *cum Cosano*, met de man van Cosa⁵⁴. Bedoeld is Publius Sestius, die Cicero in 56 met zijn rede *Pro Sestio* verdedigd had. Dit is af te leiden uit een opmerking in een andere brief uit 44, waarin Cicero vertelt dat Sestius te laat terugkwam uit Cosa om hem nog in Rome te ontmoeten⁵⁵. We weten van deze Sestius dat hij verschillende hoge ambten heeft bekleed: zo was hij in 63 *quaestor*, in 57 *tribunis plebis*, in 54 of 50 *praetor* en in 49-48 *proconsul* van Cilicië⁵⁶.

Zoals blijkt uit de brieven van Cicero moet de man eigendommen hebben bezeten in Cosa, maar het is niet duidelijk of Sestius daar een buitenverblijf had of domeinen die een economische functie hadden. Voor het oplossen van die vraag kunnen we een beroep doen op de onderwaterarcheologie en amfoorstudies. In 1952 werd nl. bij Marseille een wrak ontdekt van een Romeins transportschip, met aan boord 1700 wijnamforen waarvan het merendeel op de hals de stempel SES of SEST droeg, dikwijls vergezeld van een symbool⁵⁷.

⁵³ De periode waarop we ons zullen concentreren behoort nog tot de Republiek, zodat 'rijksniveau' misschien geen gelukkige term is. De bedoeling is het onderscheid aan te geven met de municipale elites.

⁵⁴ Ad Att. 15, 29, 1.

⁵⁵ Ad Att. 15, 27, 1.

⁵⁶ D'Arms, 1980, 81.

⁵⁷ D'Arms, 1980, 82 met verdere literatuur.



Fig. 1: Voorbeelden van de amfoorstempels

Dankzij de context waarin ze zijn gevonden is het mogelijk de amforen te plaatsen in een periode die loopt van het einde van de 2^{de} tot het midden van de 1^{ste} e.v.Chr.. Dergelijke amforen, met dezelfde stempels en symbolen, zijn ook bekend uit vooral Italië en Gallië. De grootste concentratie vinden we evenwel in Cosa, dicht bij de haven van de stad⁵⁸. Wanneer we nu de gegevens bij Cicero en de informatie van de archeologie combineren, kunnen we niet anders dan besluiten dat de bezittingen van de Sestii in Cosa betrokken waren bij de wijnhandel tussen Italië en het zuiden van Gallië. De veronderstelling dat deze familie belangen moet hebben gehad in de productie en het verschepen van Italiaanse wijn, wordt ondersteund door een andere passage bij Cicero, die aantoont dat de zoon van Publius Sestius, Lucius, rond 44 v.Chr. verschillende schepen bezat⁵⁹. Blijkbaar heeft Lucius de winstgevende ondernemingen van zijn familie verdergezet.

Dat de aristocratische Sestii zelf niet actief bij het transport betrokken waren, spreekt voor zich. Dit aspect zullen zij aan de slaven en vrijgelatenen uit hun *familia* hebben overgelaten, zoals dit ook bij de municipale elites het geval was. In elk geval blijkt eens te meer dat leden van de elite er geen graten inzagen de sociale codes in het geheim te doorbreken en te profiteren van de winstgevende maritieme handel.

6. Conclusie

Zowel de theoretische beschouwingen als de twee gevalstudies leren dat de houding die de Romeinse auteurs tegenover handel en transport innemen vaak niet meer was dan een literaire camouflage, een conventionele façade die eeuwenlang zorgvuldig in stand werd gehouden, maar die in werkelijkheid een complexere realiteit verborg: de aristocraten waren wel degelijk betrokken bij commerciële handelsondernemingen, zij het nooit in eigen persoon of op een manier die voor de

⁵⁸ Manacorda, 1978, 122-124.

⁵⁹ Pro Sestio 7.

historicus gemakkelijk te achterhalen is. Zij gingen via tussenpersonen, vertegenwoordigers en stromannen te werk en wisten zo hun geld te investeren in een lucratieve sector van het Romeinse economische leven.

Een dergelijk onderzoek leert ons niet alleen iets over de organisatie van handel en transport in de mediterrane wereld, maar ook over de sociale wetten en codes die de maatschappij van Rome structureerden en welke gevolgen dit had voor het beeld dat in de literaire bronnen tot ons is gekomen. Willen we dit beeld toetsen aan de historische realiteit, dan is het duidelijk dat een interdisciplinaire aanpak in zo'n geval onontbeerlijk is: met name de (onderwater)archeologie vormt een welkome en interessante aanvulling van de informatie die we uit de literatuur kennen.

7. Bibliografie

- Cels 1978 : Cels J., Un problème controversé : l'origine d'un flamine de Narbonnaise, *Sextus Fadius Secundus Musa*, *Eos* 66 (1978), 107-121.
- Clemente 1983 : Clemente G., Il plebiscito Claudio e le classi dirigenti romane nell' età dell'imperialismo, *Ktèma* 8 (1983), 253-259.
- D'Arms 1977 : D'Arms J.H., M.I. Rostovtzeff and M.I. Finley: the status of traders in the roman world, in: *Studies in honour of G. Else*, Ann Arbor, 1977, 159-179.
- D'Arms 1980 : D'Arms J.H., Senators' involvement in commerce in the late Republic: some ciceronian evidence, in: *The seaborne commerce of ancient Rome. Studies in archaeology and history, Papers & Monogr. of the Amer. Acad. in Rome* 36, Roma, 1980, 77-89.
- D'Arms 1981: D'Arms J. H., *Commerce and social standing in ancient Rome*, Cambridge, Harvard Univ. Pr., 1981.
- De Salvo 1987b : De Salvo L., Il giudizio sulla mercatura nel mondo romano, *AFLM* 20 (1987), 9-32.
- De Salvo 1992 : De Salvo L., *Economia privata e pubblici servizi nell' impero romano: i corpora naviculariorum*, Messina 1992.
- De Salvo 2002 : De Salvo L., Mare, commercio e informazione privata nella tarda Antichità, in: *L' Information et la Mer dans le Monde Antique. Sous la direction de Jean Andraeu et Catherine Virlouvet*. Roma: École française de Rome. (Collection de l' École Française de Rome. 297.) 2002, 299-319.
- Duthoy 1989: Duthoy R., Cognomen est omen ? Quelques jalons pour une anthroponymie sociale du monde romain, in: *Mélanges P. Lévêque* 2, Paris, 1989, 183-205.

- El Beheiri 2001: El Beheiri N., Die Lex Claudia de nave senatorum, RIDA 48 (2001), 57-63.
- Gabba 1980 : Gabba E., Riflessioni antiche e moderne sulle attività commerciali a Roma nei secoli II e I A.C., in: The seaborne commerce of ancient Rome. Studies in archaeology and history, Papers & Monogr. of the Amer. Acad. in Rome 36, Roma, 1980, 91-102.
- Garnsey 1981 : Garnsey P., Independent freedmen and the economy of Roman Italy under the Principate, Klio 63, 2 (1981), 359-371.
- Héron de Villefosse 1915: Héron de Villefosse A., Deux armateurs narbonnais : Sex. Fadius Secundus et P. Olitius Apollonius, MSAF 74 (1915), 153-180.
- Hopkins 1999-2000: Hopkins K., On the Political Economy of the Roman Empire, lezing te Cambridge University⁶⁰.
- Kneissl 1983: Kneissl P., Mercator - negotiator. Römische Geschäfts-leute und die Terminologie ihrer Berufe, MBAH 2, 1 (1983), 73-90.
- Leroux 1986 : Leroux P., L'huile de la Bétique et le prince sur un itinéraire annonaire, REA 88 (1986), 247-271.
- Manacorda 1978: Manacorda D., The Ager Cosanus and the production of the amphorae of Sestius: New evidence and a reassessment, JRS 68 (1978), 122-131.
- Pavis d'Escurac 1977 : Pavis d'Escurac H., Aristocratie sénatoriale et profits commerciaux, Ktèma 2 (1977) 339-355.
- Rougé 1966 : Rougé J., Recherches sur l'organisation du commerce maritime en Méditerranée sous l'empire romain, Ecole prat. Des Hautes Etudes VIe Section Centre de rech. hist., ports, routes, trafics, XXI Paris SEVPEN, 1966.
- Rougé 1980 : Rougé J. , Prêt et société maritimes dans le monde romain, in: The seaborne commerce of ancient Rome. Studies in archaeology and history, Papers & Monogr. of the Amer. Acad. in Rome 36, Roma, 1980, 291-303.
- Schleich 1983: Schleich Th., Überlegungen zum Problem senatorischer Handelsaktivitäten, T. I, Senatorische Wirtschafts-mentalität in moderner und antiker Deutung, MBAH 2, 2 (1983), 65-90.
- Schleich 1984: Schleich Th., Überlegungen zum Problem senatorischer Handelsaktivitäten, T. II, Zwischen 'otium' und 'negotium':

⁶⁰ Een pdf-versie van de tekst is te raadplegen op <http://www.stanford.edu/group/sshi/Conferences/1999-2000/empires/hopkins.pdf>.

Gelegenheitsunternehmungen und domestizierte Wirtschaft, MDAH 3, 1 (1984), 37-76.

- Vera 1983 : Vera D., Strutture agrarie e strutture patrimoniale nella tarda antichità. L'aristocrazia romana fra agricoltura e commercio, Opus 2 (1983), 489-534.
- Veyne 1961 : Veyne P., Vie de Trimalcion, Annales ESC 16 (1961), 213-247.
- Yavetz 1962: Yavetz Z., The policy of C. Flaminius and the Plebiscitum Claudianum, Athenaeum 40 (1962), 325-344.